

ВСТУП

У ПОВОЄННИЙ період в японській зовнішній політиці відбулися кардинальні зміни, хоча вона й зберегла більшість традиційних стереотипів сприйняття зовнішнього світу. З країни, зруйнованої війною та окупованої військами США, Японія в порівняно невеликий історичний період перетворилася в державу з другим у світі економічним потенціалом. Не буде помилкою стверджувати, що однією з причин успішного розвитку країни був, у цілому, вірно обраний та достатньо гнучкий дипломатичний курс. Основою післявоєнної японської зовнішньої політики став принцип, концептуальний і практичний вплив якого і сьогодні присутній в її дипломатії. Зовнішня політика країни була повністю підкорена завданню створення економічно міцної держави. Головним зовнішньополітичним засобом реалізації цього завдання стала орієнтація на союз із Сполученими Штатами Америки, який повинен був не тільки повернути Японію в систему міжнародних відносин, але й забезпечити її військову безпеку, а в подальшому – створити передумови для завоювання міцних позицій на ринках світу.

Разом з тим військова залежність від США, поряд із значними перевагами, мала один суттєвий недолік. Знаходячись у тіні Вашингтона, друга економічна держава світу сьогодні виявилася приреченою на роль поважного, але не дуже впливового члена світового співтовариства. Як підкреслювали американські дослідники Дж. Уіннефелд та Дж. Поллак, “Японія була допущеною до столу “великих країн”, але не завжди з правом повного голосу” [1]. Зовнішньополітична другорядність у поєднанні з багатством та економічними успіхами певним чином підігривають націоналізм. Звідси і невпевненість у відносинах з іншими країнами, комплекс національної неповноцінності та принципова обережність у політиці. Як влучно зауважив японський вчений-політолог Кііті Міядзава, “Японія є “особливою країною”, що “витікає з її унікального історичного досвіду та конституційних обме-

жень, які перешкоджають її нормальній участі в міжнародних відносинах. Ми лише слідкуємо за ситуацією у світі та дотримуємось існуючих тенденцій” [2].

Відомо, що довгі роки японці уникали визнання того, що їх союз із Сполученими Штатами Америки з роками еволюціонував від американського диктату повоєнного періоду до більш-менш рівноправного партнерства. Вступивши у відносини з США на правах молодшого партнера, японці відчували свого роду психологічну залежність молодшого брата від старшого. Разом з тим в міру “взросління” братів та росту об’єму відносин зростали взаємна неприязнь та реєстр претензій один до одного. Так звані “шоки Річарда Ніксона” на початку 1970-х років нанесли сильний удар по стереотипу залежності, крізь призму якої японські політики сприймали свої відносини з Вашингтоном [3]. Спроби Ніксона примусити Японію приймати самостійні рішення та поставити відносини між двома країнами на рівень більш рівних та звичайних союзницьких зв’язків викликали в Токіо почуття страху та невпевненості. На поверхні суттєвість системи зовнішніх зв’язків не змінилася ні на рівні поведінки, ні на рівні офіційних заяв. Але почався процес перегляду такого ключового питання, як місце Японії в сучасному світі. Ніксону дійсно вдалося підірвати психологічну залежність Японії від США і поставити Токіо перед необхідністю приймати рішення. Реакцією як на політику Вашингтона, так і на зростання економічного впливу Японії в світі стало прийняття на початку 1970-х років концепції “багатосторонньої” дипломатії, що передбачало активізацію зовнішньої політики не тільки відносно США, але й інших країн і, насамперед, Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

На початку 1980-х років Японія досягла тієї мети, що ставилася в повоєнний період: був створений другий у світі економічний потенціал, а за окремими економічними показниками країна випередила Сполучені Штати Америки [4]. В той же час на міжнародній арені Японія, навіть незважаючи на розширення своїх міжнародних зв’язків, фактично продовжувала відігравати роль молодшого партнера Сполучених Штатів, що не могло не створювати відповідного психологічного дискомфорту в національній свідомості.

Крах СРСР створив передумови для еволюції системи післявоєнної безпеки, бо на її засадах знаходилась американсько-радянська конфронтація. Надія багатьох країн на те, що на зміну двополюсному світові прийде поліцентрична система, в якій роль військових чинників буде значно меншою, ніж раніше, виправдалась лише частково. Росія, загу-

бивши своїх східноєвропейських союзників і фактично позбавившись військової підтримки республік СРСР, все ж таки зберегла могутність ракетно-ядерного потенціалу, а разом з ним і поки ще існуючу спроможність протистояння Сполученим Штатам Америки та їх союзникам [5].

В той же час на Сході ще одним сприятливим фактором зміцнення військового співробітництва між Японією і США можна вважати зростання економічного, політичного і військового потенціалу Китаю.

Хоча на союз Вашингтона та Токіо наслідки завершення холодної війни прямого впливу не мали, але процес розвалу післявоєнної системи міжнародних відносин почав непрямим шляхом відчуватися і на Японії. Перш за все, це знайшло відображення у спробах розібратися в підсумках холодної війни, перспективах розвитку системи міжнародних відносин та місця Японії в ній. Об'єктивна необхідність в існуванні високого рівня відносин з США до сих пір достатньо обмежує ті зміни, які в майбутньому можуть торкнутись японської зовнішньої політики. Проте, навіть незважаючи на свій традиційний консерватизм, Японія змінюється, і багато з того, що вчора здавалося неможливим, сьогодні стає спочатку виключенням з правил, а потім і нормою життя.

При роботі над монографією був вивчений та використаний цілий ряд документальних джерел. Серед американських офіційних публікацій перш за все необхідно виділити “Foreign Relations of the United States” – документи Держдепартаменту США. Починаючи з шостого тому за 1947 рік (надрукований у 1972 році), у цій серії розміщуються документи, пов'язані з підготовкою попереднього варіанту мирного договору з Японією [6]. Документи, що свідчили про зміну американської політики щодо окупованої Японії, містяться у томі VI за 1948 рік [7]. Особливий інтерес представляють документи, які стосуються підготовки мирного договору та “Угоди про безпеку” протягом 1950 року [8]. В цьому томі надруковано меморандуми, підготовлені провідними спеціалістами Державного департаменту з Далекого Сходу Баттерворсом і Аллісоном, тексти бесід Джона Даллеса з генералом Дугласом Макартуром та японськими політичними діячами, в ході яких обговорювались дії по “забезпеченню безпеки Японії” та можливості укладення мирного договору без участі Радянського Союзу та Китайської Народної Республіки. У шостому томі за 1951 рік надруковано документи, які стосуються переговорів Держсекретаря США Даллеса з послом Великобританії Олівером Франком, міністром зако-

рдонних справ Австралії та Нової Зеландії Г. Спендером, з представниками комітету Сенату США з міжнародних відносин на Далекому Сході, з другим секретарем посольства у Франції Уттером та інші [9]. Двадцять третій том “Foreign Relations of the United States”, який вийшов у Вашингтоні у 1991 році, містить документи за 1955-1957 роки про засідання Національної Ради Безпеки США, меморандуми бесід Даллеса з міністром закордонних справ Японії Сігеміцу, листи та телеграми Держсекретаря та його помічника Робертсона у Держдепартамент Сполучених Штатів Америки [10].

Безпосередньо питанню повоєнної американської окупаційної політики у Японії присвячено декілька документальних збірників, надрукованих до 1953 року [11].

Цінним джерелом є багаточисельні томи Протоколів конгресу Держдепартаменту. Автором вивчені ті з них, які торкаються повоєнної зовнішньої політики США щодо Японії, перш за все, починаючи з квітня 1952 року, коли були ратифіковані мирний договір та договір про “гарантії безпеки” [12].

Крім офіційних документальних публікацій, існує цілий ряд видань американських дослідницьких центрів і університетів щодо позиції США в зовнішній політиці Японії. Вони також використані у дослідницькій роботі [13].

Все це разом дозволяє достатньо послідовно прослідкувати процес розробки та здійснення американської політики стосовно зовнішньої політики і дипломатії Японії у повоєнний період, незважаючи на тенденційний, в якійсь мірі, підбір документів.

Самостійну групу джерел представляють мемуари американських політичних діячів Ф. Рузвельта, Г. Трумена, Д. Бірнса, Д. Макартура, Д. Ачесона [14]. Позиція японських політиків щодо зовнішньополітичних дій адміністрації США на Далекому Сході відображена у мемуарах колишніх міністрів закордонних справ М. Сігеміцу (1943-1945; 1954-1957) та С. Йосіда (1946, 1949-1954 роки) [15].

Достатньо уваги автор приділив ознайомленню з американською пресою. Фактичний матеріал про позицію Держдепартаменту США щодо Японії міститься у журналі “Department of State Bulletin”. Позиції тихоокеанських країн, насамперед до Японії, відображались на сторінках журналу “Pacific Affairs”. Дискусії, які велися в американських офіційних колах у повоєнний період з питань політики відносно Японії, знайшли відображення на сторінках “Current History”,

“Foreign Affairs”, “Orbis. A Journal of World Affairs”, “Strategic Assessment. Us Security Ghallenges in Transition. Institute for National Strategic Studies”.

З японських періодичних видань необхідно назвати два провідні журнали англійською мовою: “Contemporary Japan”, в якому був введений спеціальний розділ публікації документів, у ньому також друкувалися статті, що розкривали ставлення японців до американської політики в АТР; “Oriental Economist”, який видається діловими колами та містить цікавий статистичний матеріал і відображає позицію японських урядовців, промисловців. Автор також використовував численні статті англійських газет: “The Japan Times”, “The Daily Yomiuri”, “Asahi Evening News”.

Особливу увагу слід приділити аналізу документальних джерел Росії, бо об’єктивно переважає більшість документів щодо міжнародних відносин, зовнішньої політики США, Японії, КНР, Кореї у хронологічно розглядуваний період знаходиться у Москві.

Перш за все, необхідно назвати матеріали Архіву Президента Російської Федерації (прикладом можуть бути документи переговорів Й. Сталіна з китайською делегацією) [16] та Архіву зовнішньої політики Міністерства закордонних справ Російської Федерації. Автору вдалося опрацювати та використати документи Фондів секретаріату Заступника Голови Ради Міністрів СРСР та Міністра закордонних справ В.М. Молотова [17], заступника Наркома закордонних справ СРСР С.А. Лозовського [18], заступника Наркома закордонних справ СРСР А.Я. Вишинського [19], посла СРСР у Токіо Я.А. Малика [20]; фондів відділу Сполучених Штатів Америки (посла СРСР у США А.А. Громико) [21] та відділу Японії [22].

Зацікавленість до проблеми зросла після публікації нових документів, коли став можливим всебічний аналіз повоєнної американської зовнішньої політики на Далекому Сході взагалі і щодо Японії безпосередньо. З праць цього напрямку найбільшу цінність представляють монографії Д.В. Петрова, В.Б. Воронцова, Ю.М. Мельникова, С.І. Вербицького [23].

У зв’язку з тим, що вивчення еволюції американської політики відносно Японії представляє інтерес не тільки в історичному та політичному аспекті, але й в економічному, то цілком зрозуміло звернення до досліджень таких російських науковців, як О.І. Дінкевич, С.К. Ігнатушенко, О.М. Шарков [24]. Вивчення цих робіт допомагають розкриттю засад протиріч між США та Японією

впродовж досліджуваного періоду.

Наприкінці 1970-х та у 1980-х роках з'являється серія цікавих досліджень щодо розвитку та динаміки американсько-японських відносин. Необхідно особливо виділити роботи В.М. Березіна, В.В. Седнева, Л.Н. Кутакова, С.І. Вербицького, А.І. Уткіна [25].

Але, не принижуючи загального значення цих досліджень, мабуть, слід погодитися з думкою старшого співробітника Інституту Сходознавства Академії наук Росії В.М. Єр'оміна, що дійсні негаразди японознавчої політології полягають, перш за все, в тому, що її теж торкнулося епідемічне розповсюдження відомих хвороб вітчизняного суспільствознавства. Він пише: “В результаті для неї був характерним політико-пропагандистський підхід: виділялися ті явища, які вважалося за необхідне виділяти, і принижувалися ті, які рекомендувалося принижувати, незважаючи на залежність від їхньої дійсної вагомості” [26].

Пошуку нової ролі Японії у відносинах із США і в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні на межі XX і XXI століть у цілому присвятили свої роботи О.В. Загорський, С.І. Вербицький, В.О. Кістанов, О.І. Сенаторов, М.І. Крупянко [27]. Формування нової системи міжнародних відносин в АТР, підкреслюючи при цьому вплив на цей процес таких країн, як США, Японія, Китай, держав Південно-Східної Азії, знайшло відображення в дослідженнях українських науковців С. Шергіна, О. Івченка, Є. Камінського, В. Стадніченка, Б.М. Гончара, М. Тарана, В.А. Манжолі, М.М. Білоусова, Л.Ф. Гайдукова, В.Г. Кременя, Л.В. Губерського, В.А. Смолія, Л.О. Лещенка [28]. Змістовними і цікавими є публікації з сучасної зовнішньополітичної діяльності та дипломатії України з країнами Далекого Сходу В. Литвина, С.О. Нікішенка, Р.М. Білодіда, В.Ф. Смоленюка [29].

Найбільш численну групу досліджень становлять роботи зарубіжних істориків, і перш за все американських. Серед них, насамперед, необхідно назвати відомого сходознавця Е. Рейшауера, книжки якого неодноразово передруковувалися [30]. Характерною рисою, яка притаманна не тільки Е. Рейшауеру, але й більшості американських істориків, є значне перебільшення ролі і значення Сполучених Штатів Америки щодо перетворень у повоєнній Японії, небажання враховувати внутрішні резерви та можливості, а найголовніше – менталітет японського народу.

Особливе місце серед американських авторів займають вчені, які співпрацювали в Інституті тихоокеанських відносин, а саме – Е. Рос,

Т. Біссон, Р. Текстор. Їх праці з'явилися ще в час здійснення окупаційного режиму і відображали погляди тих кіл, які наполягали на послабленні Японії [31]. Але цей напрямок не отримав подальшого розвитку в зв'язку з наступом реакції і початком “розслідування” у США діяльності вчених, що співпрацювали у журналі “Амерейша” та Інституті тихоокеанських відносин [32].

Протягом майже п'ятдесятирічного періоду з часу окупації Японії в американській історіографії з'явилася численна література з питань американсько-японських відносин.

Саме цим пояснюється поява ще на початку 1970-х років спеціального бібліографічного довідника, підготовленого вченими Мічиганського університету Р. Уордом та Ф. Шульманом [33].

Новий етап тихоокеанської політики США знову поставив проблему забезпечення безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні у центр наукового аналізу. У працях таких авторитетних вчених, політологів та фахівців-міжнародників, як Г. Кіссінджер, З. Бжезинський, С. Хоффман, С. Ханінгтон, П. Крайсберг, С. Аткинсон, Дж. Най, питання формування азіатсько-тихоокеанського світопорядку під кутом зору американських національних інтересів зайняли далеко не останнє місце.

В умовах, коли після тривалого часу політичної і військової конфронтації у цьому районі планети сталися суттєві позитивні зміни, проблема розробки раціональної моделі тихоокеанської безпеки набуває вагомого наукового та практичного значення. Важливу роль у модернізації тихоокеанської стратегії США в процесі переходу від однієї парадигми регіональної безпеки до іншої – побудови нового міжнародного порядку в АТР – відіграють американські вчені-історики, політологи самих різних шкіл та напрямків.

Представники школи “політичного реалізму” Р. Клаф, Р. Бухіт, Р. Скалапіно, Е. Клабб [34] продовжують абсолютизувати фактор військової сили, критично підходячи при цьому до проблеми її використання у регіоні. Наприклад, професор Каліфорнійського університету Р. Скалапіно неодноразово підкреслював, що АТР “представляє собою для безпеки США виключно особливе значення, бо є складовою частиною американської території” [35]. Це, перш за все, свідчить про те, що цей регіон став розглядатись в американських академічних колах як окрема підсистема міждержавних відносин.

В той же час в американській історіографії продовжують домінувати науково-дослідницькі праці, які можна було б класифікува-

ти як “напрямок зовнішньополітичних реформ”. До нього слід віднести дослідження С. Хоффмана, Р. Беттса, У. Тоу, У. Фіннея, Д. Загорія, М. Гуртова, Дж. Ная [36]. Так, керівник дослідницької програми Брукінського інституту Р. Беттс вважає, що традиційне уявлення про безпеку “як засіб захисту територіальної недоторканності та суверенітету за допомогою засобів військового утримання... набуває особливого значення тільки в екстремальній ситуації, коли існування держави поставлено під загрозу” [37]. Про нереальність спроб Вашингтона традиційними засобами створити ефективну систему в АТР писали й У. Тоу та У. Фінней, які, узагальнивши альтернативні концепції, висунули ідею “трансрегіонального підходу” до тихоокеанської безпеки [38].

Займаючи раніше позиції типового представника “політичного реалізму”, професор Портлендського університету М. Гуртов суттєво переглянув свої погляди на проблеми міжнародних відносин в АТР. Він повністю підтримує ідею створення без’ядерних зон, демілітаризації в Азії та басейні Тихого океану [39]. Щодо прогнозування майбутньої ролі Японії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні професор Гарвардського університету Дж. Най, наприклад, вважає, що поки розвиток Японії буде спрямований на економіку, а не на військову могутність, вона буде зацікавлена у військово-політичному співробітництві із Сполученими Штатами, і переконаний, що на найближчу перспективу “японський виклик” не представляє серйозної загрози для США в цьому районі [40].

На початку 1980-х років в американській історіографії з’являється новий напрямок – неоконсервативний, представники якого вважали, що скорочення витрат, пов’язаних із забезпеченням американської військової присутності в регіоні, обов’язково приведе до втрати Сполученими Штатами статусу тихоокеанського лідера. Цей погляд відображений у колективній монографії “Політика США в Азії на 80-ті та наступні роки”, яку підготували фахівці Гуверовського університету. Провідний співробітник навчального закладу Р. Майєрс вважав, що головна мета нової стратегії США в АТР у майбутньому повинна базуватися, по-перше, на визнанні того, що стратегічна вагомність Азії настільки ж велика, як і Західної Європи; по-друге, на необхідності встановлення “зв’язку” між країнами Азії та басейну Тихого океану, тобто створення широкого військово-політичного альянсу на чолі із Сполученими Штатами; по-третє, на збереженні міцної американської військово-морської та військово-повітряної присутності в

Індійському і Тихому океанах та збільшенні числа американських союзників...” [41].

На межі кінця 1980-х – початку 1990-х років у колах, які формують американську зовнішню політику, визріло розуміння того, що США більше не можуть розглядати “радянську загрозу” як політико-концептуальну засаду своєї тихоокеанської стратегії. Вузькість домінуючих в американських політичних і наукових колах уявлень про регіональну безпеку, традиційно зведених до проблеми зміцнення системи військово-політичних відносин США з тихоокеанськими партнерами, і в першу чергу з Японією, була до цього часу вже подоланою.

Особливий інтерес представляють праці японських вчених Я. Сусуму, Х. Такусіро, Х. Кімура [42]. Викликають науковий інтерес дослідження К. Каваї та М. Кадзіма, в яких своєрідно піднімаються питання формування американсько-японського військово-політичного союзу та головних напрямків зовнішньої політики Японії у 1960-х роках [43].

У 1970-х роках з’являється цілий ряд досить серйозних, обґрунтованих статей та монографій як щодо позитивних моментів у відносинах США і Японії, так і невирішених проблем зовнішньополітичного, воєнного, економічного характеру. Прикладом можуть бути дослідження О. Сабуро, К. Вакаїзумі, М. Йошитсу, Т. Акаха [44].

Автору роботи хотілося б звернути увагу на монографію Х. Абе, М. Шіндо і С. Кавато, яка вийшла у 1994 році [45]. Відомі японські політичні діячі, аналізуючи діяльність уряду щодо головних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики Японії, піднімають питання американсько-японських відносин від Сан-Франциського мирного договору (вважають, що він сприяв тому, щоб Японія була “постійною американською військовою базою у Східній Азії”) [46], військового союзу США та Японії 23 червня 1960 року (був автоматично продовжений у 1970, 1980, 1990 роках) [47] до проблем співвідношення збройних сил США, Росії, Китаю, Великої Британії, Франції та Японії [48].

Всебічний аналіз та використання інформаційних можливостей залученого комплексу джерел та літератури дозволили авторові наблизитися до узагальнюючого розкриття відносин Японії та США на Далекому Сході після закінчення Другої світової війни.

Автор хотів би скласти щире подяку особам, які своїми порадами,

конструктивними зауваженнями та безпосередньою допомогою сприяли тому, щоб історичні дослідження, проведені ним, змогли оформитися у монографію: шановному вчителю Б. Гончару; В. Данилову, О. Картунову, П. Доброву, Л. Корчагіну, П. Тригубу та всім іншим. Особливу подяку автор хотів би висловити ректору УДМТУ, академіку, президенту Академії наук суднобудування, дійсному члену англійського Королівського інституту кораблебудування і Лондонського інституту морських інженерів, заслуженому діячу науки і техніки України, доктору технічних наук, професору Г. Романовському за чутливе ставлення та створення творчої атмосфери.

